بەشی یەکەم

قاجار و ئێلی قاجار

ئێلی **قاجار** لەو (٧) هۆزە تورکمانانەی مەغۆلی بوون، کە لە سەدەی (١٣)ی زایینیدا، لە کاتی لەشکرکێشی و هێرشی «چەنگیز»دا، لە ناوەڕاستی ئاسیاوە بەرەو رووی خۆرئاوا کۆچیان کردووەو وردە وردە لە سەرتاسەری ئێران و نێوان شام و سنووری ئەرمەنستاندا نیشتەجێ بوون.

لە هێرشی (٧) ساڵەی ئەمیر تەیموری گورگانی: (تەیمووری لەنگ: ١٣٣٦-١٤٠٥ز)دا، هۆزەکانی قاجار لە شامەوە رووەو خۆرهەڵات بوونەوە و لە دەوروبەری (گەنجە)و (ئیرەوان) جێگیر بوون.

هەر هۆزێکی ئەم حەوت هۆزەی قاجاریش بوو، کە بووە دەسکەلای شاعەبباسی گەورە (١٥٨٧-١٦٢٩ز)و دواتر بەناوی (قزڵباش)ەوە ناوی دەرکرد.

لە سەردەمی شاهەکانی سەفەوی-یشدا، سەرانی ئێلی قاجار بەردەوام پلەوپایەی سەرۆکایەتی و فرمانڕەوایەتی و بەڕێوەبردنی هەرێمە گرنگەکانیان دراوەتێ... شاعەبباسی گەورە، ئەم ئێلەی بۆ پاراستنی شوێنە گرنگەکانی سنووری ئێران بەکارهێناوەو لەم پێناوەشدا کردبوونی بە(٣) بەشەوە:

بەشێکیان لە قەرەباغ، لە بەرامبەر (لەزگی)یەکاندا نیشتەجێ کردبوون... بەشە گرنگ و سەرەکییەکەشیان بۆ رێگریی لە پێشڕەویی نەکردنی تورکمانەکان، بۆ گورگان و ئێران و نێوان ئەستراباد نارد... بەشی سێیەمیشیان لە بەرامبەر (ئوزبەگ)ەکاندا لە (مروە) نیشتەجێ کردن.

بەڵام قاجارەکانی نیشتەجێی گورگان ببوون بەدوو دەستەوە:

ئەو دەستەیەیان کە لەبەری لای راستی (باکووری) کەناری رووباری (گورگان) دەژیان، ناویان: (یوخاری باش)و ئەو دەسەتەیەشیان کە لەبەری لای چەپی (باشووری) کەناری رووبارەکە دەژیان، ناویان: (ئیشاقەباش)بوو... ئەم دوو دەسەتەیە هەمیشە لەسەر جێ هەوار و لەوەڕگە، لە شەڕ و ناکۆکیدابوون.

نادر (١٧٣٦-١٧٤٧ز) لە رقی (ئیشاقە باش)، فرمانڕەوایی (گورگان)ی بە «محەمەد حسین خان» ناوێکی قاجاری، لە ئێلی (یوخاری باش) سپاردبوو؛ ئەمەش هەر ئەو کەسەبوو، کە بەفرمانی (رەزا قولی میرزا)ی کوڕی (نادر)، شا تەهماسبی دووەم و دوو کوڕی منداڵی کوشتن.

لە سەردەمی هێرشی ئەفغانەکاندا بۆ سەر ئێران (١٧٢٢-١٧٣٠ز)، «فەتح عەلی خانی قاجار»، کەسەر بە ئێلی (ئیشاقەباش) بوو، بەمەبەستی یارمەتیدانی سوڵتان حسێن (١٦٩٤-١٧٢٢ز)، بەرەو ئەسفەهان رۆیشت. بەڵام بەو هۆیەوە کە داروبارەکەی ئەوێی شێواو هاتە بەرچاو، بەرەو ئەستراباد گەڕایەوە... دواتریش چووە پاڵ شا تەهماسبی دووەم، بەڵام بەدنەدان و هاندانی (نادر)، لەلایەن یەکێکی قاجاری سەر بەئێلی (یوخاری باش)ەوە کوژرا.

«فەتح عەلی خان» دوو کوڕی هەبوون، یەکێکیان: «محەمەد حسێن خان»، کە هەر بەمنداڵیی مردبوو، ئەویتریان «محەمەد حەسەن خان»[1] کە دەبێتە باوکی «ئاغا محەمەد خان»ی دامەزرێنەر و سەر ئەڵقەی بنەماڵەی فرمانڕەوایان و پاشایانی قاجار.

ئاغا محەمەد خانی قاجار

(١٧٤٢-١٧٩٧ز)

دامەزرێنەری فرمانڕەوایی قاجار: ئاغا محەمەد خان، کوڕە گەورەی (٩) کوڕەکەی «محەمەد حەسەن خان»ی قاجارە، کە فرمانڕەوای مازندەران بووە و ساڵی ١٧٤٢ز، لە گورگان لەدایک بووە. فەتح عەلی خانی باپیری ئاغا محەمەد خان لەسەردەمی شاهێتی «تەهماسب»دا، بەفرمانی (نادر: دواتر نادر شا) بەکوشتن چووە، بەم بۆنەیەوە محەمەد حەسەن خان، کە لەم کاتەدا تەمەنی (١٢) ساڵان بووە، لە نادر یاخی بووە و بەدرێژایی سەردەمی نادر، لە ناوچەی گورگان و لە ناو ئێلەکانی تورکماندا خۆی حەشارداوە و لە کاتی دووچاربوونی نادریشدا بەجەنگی عوسمانییەوە؛ بەیارمەتی تورکمانەکان:

١- محەمەد حەسەن خانی قاجار ساڵی ١٧١٥ز- لە نزیک شاری (ئەشرەف- بەهشەهر) لە دایک بووە و ساڵی ١٧٥٨ز- کوژراوە.

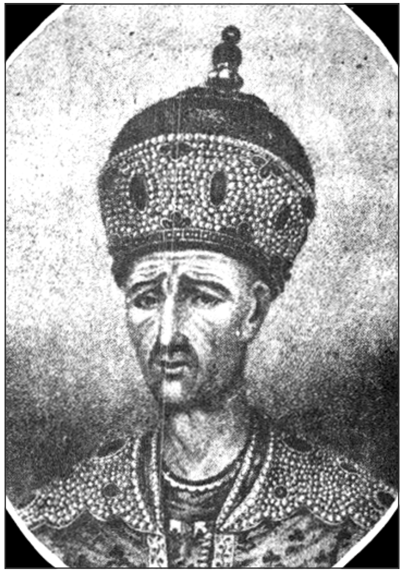

«ئاغا محەمەد خانی قاجار» (١٧٤٢-١٧٩٧ز)

ئەستراباد-ی گرت... نادریش (محەمەد حسێن خانی یوخاری باشی) لێ راسپارد، بیگرێت، بەڵام تا نادر مابوو، نەکەوتە بەردەست و جارجارەش هێرشی بۆ سەر گورگان و ئەستراباد دەبرد. کە نادر مرد، محەمەد حەسەن خان لە ناوچەی (مازندەران) بانگی سەربەخۆیی راگەیاند و (خوراسان) و (ئەسفەهان)ی گرت و ئەوەندەی نەمابوو بەم هێرش و شارگرتنانە، خاکی ئێران بگرێت، کە ساڵی ١٧٥٨ز، لە یەکێک لەم هێرشانەیدا لە بەرامبەر «عەلی قولیخان، عادل شا»ی برازای نادر شادا تێکشکا و کوژرا و «ئاغا محەمەد خان»ی کوڕی بەدیلیی کەوتە دەست هێزەکانی عادل شا و لەگەڵ دیلەکانی تردا بۆ خوراسان نێردرا و هەر بەفرمانی (عادل شا)ش خەساندیان و بەم کارەش هەر لە منداڵییەوە، رق و قین و گیانی تۆڵە و خوێن رشتن، لەدەروونی ئاغا محەمەد خاندا چەکەرەی کرد و پەنگی خواردەوە.

ئەگەرچی ئاغا محەمەد خان ماوەی (١٦) ساڵێک لەتەک «حسێن قولیخانی جیهانسۆز»ی برایدا، لە شیراز لە دەرباری «کەریم خانی زەند»دا وەک بارمتە دەژیان، بەڵام کەریم خان دڵنەرمیی زۆری بەرامبەر نواند و لەوپەڕی خۆشیدا دەژیا، رێگەی چوونەدەرەوەی شیراز و را و وشکاریشی لێ نەدەگیرا... لە سەرەتای مانگی مارتی ١٧٧٩ز، دا لە رێگەی پوورێکی خۆیەوە، کە ژنی کەریم خان بوو، هەواڵی نەخۆش کەوتن و گیانەڵای سەرەمەرگی کەریم خانی زانی و بەرلەوەی هەواڵی مەرگی کەریم خان بەناو

خەڵکدا بڵاوبێتەوە[٢]، زۆر بەپرتاو لە شیرازەوە بەرەو تاران هەڵات و پێوەندی بەخزم و هاوکار و نزیکەکانییەوە کرد و هەر لە تارانیش زانی کە هەندێ لە براکانی، وەک: مورتەزا قولیخان، رەزا قولیخان، مستەفا قولیخان حەزناکەن ببێتە سەرۆکی ئێلەکەیان: (ئێلی ئیشاقەباش)؛ بەڵام ئاغا محەمەد خان بەپشتیوانی «جەعفەر قولیخان»ی برای، توانی بەسەر براکانی تریدا زاڵ بێ و هەربەپەلەش خۆی گەیاندە مازندەران و دوای ئەوەی کاری خۆی لەگەڵ براکانی تریشیدا یەکلایی کردەوە و بۆی دەرکەوت مایەی پەسەندیی ئێلەکانی تر و خەڵکیشە و لە هەرێمەکانی زەریاچەی «خەزەر»دا مێمڵ و دوژمنی نەماوە؛ ئەوسا کەوتە شەڕی لەناوبردنی میراتگرەکانی بنەماڵەی کەریم خانی زەند و سەرەنجام: ئەسفەهان، شیراز و کرمان-ی گرت. لە نێوان ساڵانی (١٧٧٩-١٧٩٤ز)یشدا دوایین شەڕەکانی ئەم بەیەکدا هەڵپژانانە، لە (کرمان) روویدا، کە (لوتف عەلیخان)ی دوا میراتگر و دوا شازادەی بنەماڵەی زەند، ئەوپەڕی توانا و بەرەنگاریی خۆی نیشاندا و دوای (٤) مانگ ئابڵوقەدانی شاری کرمان، سەرەنجام ئاغا محەمەد خان، شاری کرمانیشی گرت و لوتف عەلیخانی بەدیلیی کەوتە دەست و هەر بەدەستی خۆیشی هەردوو چاوی دەرهێنا و دواتریش لە تاران کوشتی... ئەوسا کەوتە رەشەکوژیی دڕندانەی خەڵکی شاری کرمان و فرمانیشی دەرکرد: بەشانازیی ئەم سەرکەوتنەوە (٢٠) هەزار جووتە چاوی هەڵکۆڵراوی بۆ بێنن و بەشادمانیی بەدیلگرتنی لوتف عەلیخانیشەوە (٦) هەزار دیل سەر ببڕدرێن[٣]. لە جێبەجێکردنی ئەم فرمانانەی ئاغا محەمەد خاندا، دەست لە ژن و منداڵانیش نەپارێزراوە. ئەم شار گرتن و سەرکەوتنانە، جێی پێی ئاغا محەمەد خانی لە کرماندا دەستەبەرکرد، بەڵام ئەمە مانای وانەبوو کە لە ناوچەکانی تری ئێراندا، هەروا بەتەواوی دەسەڵاتی بەسەر هەموو ئێراندا دەچەسپێ. چونکە لەم کاتەدا هەراو پشێویی و پاشاگەردانیی، لە زۆر شوێنی ئێراندا بەردەوام بوو. لە هەندێ ناوچەشدا سەربەخۆیی خۆیان راگەیاندبوو؛ وەک ئەوەی هێشتا خوراسان بەدەست (شاهروخ)ی نەوەی (نادر)ەوە بوو، خۆرئاوای ئێران و ناوچەکانی نزیک سنووری عوسمانی، خۆیان بەلایەنگرانی عوسمانی و سلێمان پاشای والی بەغداد دادەنا. کوردانی کرماشان خۆیان بەسەربەخۆ دەزانی. والی ئەردەڵانیش، لە ناوەندی دەسەڵاتداریێتی خۆیەوە، دەستی بەسەر هەموو ناوچەکانی خۆرئاوای ئێراندا گرتبوو. بەشەکانی تری ئێرانیش، هەر لە زەریای خەزەرەوە، تا کەنداوی فارس، ململانێیی گرتنە دەسەڵاتیان بوو.

٢- کەریم خانی زەند لە (١٧٧٩/٣/٢ز)، دوای (٣٠) ساڵ پاشایەتی کۆچی دوایی کرد.
٣- هەر لە زنجیرەی ئەم گیانی رق و تۆڵەیەی ئاغا محەمەد خان دا، دواتریش گۆڕی کەریم خانی زەندو نادر شای هەوشاریشی بۆ بەر دەرگای کۆشکەکەی گواستەوە، تاچێژ لەوە وەربگرێت، کە رۆژانە بەسەر گۆڕەکانیاندا بێت و بچێت!.

بەڵام سەرەنجام و دوای چەندان شەڕ و هێرش و پەلاماری خوێناوی، ئاغا محەمەد خان سەرلەبەری ئێرانی هێنایە ژێر دەسەڵاتی خۆی و لەم قۆناغە بەدواوە، ئیتر بەبێ لەبەرچاوگرتنی تەرازووی هێزەکانی ناوچەکەو توانای ئێران و دەوروبەری ئێران، کەوتە ژیاندنەوەی خەونی سەفەوییەکان و زیندووکردنەوەی ئیمپڕاتۆریی بەربڵاوی (نادر شا)ی هەوشار و لەم پێناوەشدا تەقەللای فراوانبوونی دەوڵەتێکی بەرینی دەدا، کە بریتی دەبێت لە: هەموو خوراسان، دەشتاییەکانی تورکمانستان، ناوچەکانی قەفقاس، هەرات لە ئەفغانستان و هەموو کوردستان... کە بۆ بەدیهێنانی ئەم خەونە، دەبوایە هەموو ناوچەکانی پشتەوەی قەفقاس و بەتایبەتیش دۆڵی رووباری (کورا)ی ناوەڕاست و هەموو گورجستان بگرێ... ئەمەش بەسوپایەکی گەورە و بەهێز جێبەجێ دەکرا.

بۆیە لە سەرەتای هەنگاو هەڵگرتنییەوە گرنگییەکی زۆری دا بەلەشکر و سوپاپێکەوەنان و لەسەرەتادا کەوتە گوشار خستنە سەر قەیسەری گورجستان، کە لەو کاتەدا (هیراکلیۆس)ی دووەم بەڕێوەی دەبرد و بەگوێرەی رێککەوتننامەی (١٧٨٢ز)یش، لەژێر دەسەڵاتی رووسیادا بوو.

ساڵی ١٧٩٢ز، هیراکلیۆسی دووەم (گەنجە)ی گرت و ئاغا محەمەد خان بەهیچ جۆرە پێشنیارێک نەیتوانی وا لە هیراکلیۆس بکات بیهێنێتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. لەبەرئەوە ساڵی ١٧٩٥ز، بە سوپایەکی (٦٠) هەزار کەسەوە لە پردی (ئاراس) پەڕییەوە و ئابڵوقەی (شوشی)ی دا.

بەڵام والی (شوشی)ی بەرهەڵستییەکی سەختی کرد و شاری بەدەستەوە نەدا و ئابڵوقەدانەکەش زۆر درێژەی کێشا، لە پڕێکدا ئاغا محەمەد خان دەستی لە ئابڵوقەی ئەوێ بەردا و (تفلیس)ی گرت (١٧٩٥/٩/١٢)و قەتڵوعامی خەڵکەکەی کرد و کلێسا و شوێنەوارە مێژووییەکانی تێک تەپاند و زیاتر لە (١٦) هەزار کوڕ و کچی لاوی، بەدیلیی بۆ ئێران هێنایەوە و بەسەر ماڵە میر و دەوڵەمەند و کاربەدستانی ئێراندا، وەک نۆکەر و کارەکەر دابەشکردن[٤].

لەدوای گەڕانەوەی لە گورجستان، ئەو هەلەی بەدەرفەتێکی باش زانی و «باباخان»[٥]ی کوڕی «حسێن قولیخان»ی برازای کردە جێنشینی خۆی و تاجی شاهێتی

٤- ساڵی ١٧٩٥ز-یش لەشکرکێشییەکی گەورەی رووسیا، بەهانای پاشای گورجستانەوە هات و (دەربەند) و (شەکی) و (گەنجە)ی گرت و گەیشتە (قەرەباغ)، بەڵام بەهۆی مەرگی کاترینی دووەمی ئیمپڕاتۆری رووسیاوە، سوپاکەی رووسیا کشایەوە.

٥- باباخان جیهانسۆز: دواتر- دوای مەرگی ئاغا محەمەد خان، بووە شای ئێران و ناوی خۆی نا: «فەتح عەلی شا».

لەسەر نا و[٦] بانگی شاهێتی راگەیاند و (تاران)[٧]ی کردە پێتەخت... ئەوسا ساڵی ١٧٩٧ز، بەمەبەستی گرتنەوەی (بیلادی)، کە رووسیا گرتبووی، هێرشێکی تری بۆسەر گورجستان دەست پێکردەوە و «شوشی» ئابڵوقەدا و لە گەرمەی ئەم ئابڵوقەدانەدا، شەوی (١٧٩٨/٦/١٨ز)،[٨] سێ پاسەوانی خۆی چوونە چادرەکەیەوە و لە خەودا کوشتیان و تاج و پشتوێن و سندووقی زێڕ و گەوهەرەکانیان برد، کە هەمیشە لەگەڵ خۆیدا دەیگێڕان.

فەتح عەلی شا
(١٧٩٨-١٨٣٤ز)

مەرگی ئاغا محەمەد خان هەرا و پشێوییەکی زۆری لەناو سەرانی قاجار و دەرباردا نایەوە و لە ناوخۆیاندا کەوتنە دابەشکردنی سامان و دارایی و دەستکەوت و دروستبوونی دوژمنایەتی و تەنانەت ناشتنی تەرمەکەیشی چەند رۆژێکی خایاند و دوای ئەوەی لە مزگەوتێکی نزیک تاران ناشتیان، ئەوسا دواتر بۆ (نەجەف)یان گواستەوە... لەشکرە بەجێماوەکەیشی بەدەم پاشەکشێ و گەڕانەوەوە بەرەو تاران، لەلایەن دانیشتوانی ئەو ناوچانەوە کەوتە بەرهێرش و تاڵان.

شەش مانگێک دوای ئەم پاشا گەردانی و ململانێیە، «بابا خان جیهانسوز»ی برازای ئاغا محەمەد خان، کە دواتر ناوی خۆی نا: فەتح عەلی شا[٩]، لە (١٧٩٨/١/١٨ز) دا، بووە شای ئێران، ئەمیش لەسەر پێسپێریی پێشووتری ئاغا محەمەد خان، چوارەمین کوڕی خۆی عەبباس میرزا (١٧٩٨-١٨٣٣ز) کردە جێنشینی خۆی[١٠].

فەتح عەلی شا، کە لە ناو شاهەکانی ئێراندا، بەخاوەنی درێژترین ریش و (١٠٠٠) هەزار ژن ناسراوە، سەرەڕای ئەوەی وەک ئاغا محەمەد خانی مامی، پیاوێکی ئازا و جەربەزەش نەبووە، بەڵام خەون و بەرنامەی بۆ فراوانخوازیی سنوور و دەسەڵاتی ئێرانی، زۆر زۆر بووە و لای خۆیەوە، خۆی لە ریزی پیاوانی ناوداری ئەو سەردەمەی وەک ناپلیۆن بۆناپارت-یش بەکەمتر نەزانیوە. هەر ئەم خولیایانەیشی، ئێرانی بەرەو جەنگ و داماویی زۆرتر بردووە و سەرنج و چاوتێبڕینی دەوڵەتانی گەورەی وەک ئینگلستان و فەرەنساش بۆ

٦- لەوە دەچێ ئاغا محەمەد خان (٢)جار شاهێتی خۆی راگەیاندبێ. چونکە هەندێ سەرچاوەی تریش دەڵێن یەکەمجار ساڵی (١٧٨٥ز) شاهێتی خۆی راگەیاندووە.

٧- لەکاتی پاشایەتی کەریم خانی زەنددا، (شیراز) پێتەختی ئێران بوو.

٨- هەندێ سەرچاوەش دەڵێن" لە (١٧٩٨/٥/١٨ز)دا کوژراوە.

٩- فەتح عەلی شا ١٧٦٨ز - لەدایک بووە.

١٠- لەسەردەمی فەتح عەلی شادا، کاروباری کوردستان بەرەو رووی (محەمەد عەلی میرزا) کرابووەوە و دواتر لە (١٨٢١ز) بەعەبباس میرزا سپێردرا.